

ской культуры Южной Белоруссии и северной части Житомирской области. Однако памятники Горыщи отличаются от белорусских рядом своеобразных признаков (отсутствие укрепленных поселений, погребения с труположениями, примесь кремния в тесте сосудов, наличие кремневых орудий), что позволяет рассматривать их в качестве локального или хронологического варианта упомянутой культуры. Имеющиеся в нашем распоряжении материалы не дают основания для их датировки, однако ряд соображений позволяет отнести их к более раннему времени, чем памятники Белоруссии, датирующиеся VI—I ст. до н. э.

Г. Ю. ХРАБАН

Пам'ятки чорноліської культури на Уманщині

Головним центром зосередження пам'яток білогрудівської культури є Уманщина. Однак тут були невідомі поселення чорноліської культури. У зв'язку з цим у дослідників виникла думка про зникнення місцевого білогрудівського населення перед початком чорноліської культури¹.

Археологічними розвідками 1960—1968 рр. автором відкрито на Уманщині 32 поселення чорноліської культури (рис. 1). Основна їх частина зосереджена навколо Умані. Найбільш характерним є поселення на північний схід від Умані (Умань 20) (рис. 1, пункт 27), розташоване на лівому березі р. Уманки, на схід від автомагістралі Київ—Одеса, між Бородачевим і Гонтовим яром (рис. 2)². Високий, місцями скелястий берег над заплавою р. Уманки та миси між ярами наводили на думку, що тут ми маємо справу з городищем. Проте в напрямку поля не помітно слідів рову чи валу.

На цьому поселенні залишки жител виразно виділяються тільки на мисі, що ближче до автомагістралі, хоч є вони й далі, над заплавою Уманки, аж до Гонтового яру. Залишки жител на поверхні являють собою невеликі плями близько 12 м², на яких скупчено в значній кількості уламки ліпного посуду, по два-три невеликих гранітних каменя і зрідка глиняні прясла, шматки глиняної обмазки, крем'яні відщепи і вироби, кістки тварин.

На мисі неподалік Бородачевого яру помітно сліди 12 жител, розташованих в три ряди на віддалі 50—70 м одне від одного і від ярів. Сліди жител простежуються й далі на північ від верхів'їв яру за 70 м, а окремі уламки кераміки зустрічаються на відстані близько 400 м від берега.

На східному мисі, довжиною близько 500 м, виявлені залишки жител у чотирьох місцях³.

Кераміка з поселення Умань 20 типова для другого ступеня чорноліської культури. У глині або немає домішок, або є пісок, чи дрібна жорстка (граніт) у значній кількості. Зрідка зустрічаються уламки посуду червоно-цеглястого або жовтуватого кольору поганого випалу з мазкою поверхнею, в глині якого зовсім не видно домішок, або є лише дрібний пісок. Колір добре випаленого посуду сірий, сірувато-червоний,

¹ А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 12.

² На північний схід від поселення (Умань 20), на віддалі близько 1 км, у Білогрудівському лісі вперше було виявлено пам'ятки білогрудівської культури.

³ Тут зрідка трапляються уламки кераміки Київської Русі, а біля заплави річки, над берегом гирла Гонтового яру, є навіть залишки житла IX—XI ст. н. е.

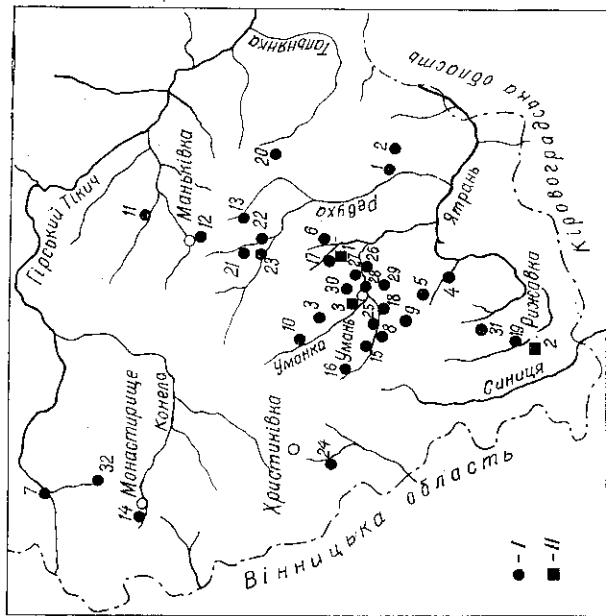

Рис. 1. Схема розташування поселень чорноліської культури на Уманщині:
 I — поселення: 1 — Аполянка 7; 2 — Бабанка 6; 3 — Городецьке 4; 4 — Громи 5; 5 — Громи 7; 6 — Дмитрушки 7; 7 — Івахня 3; 8 — Кочержина 9; 9 — Кочержинці 10; 10 — Кочубівка 6; 11 — Мала Маньківка 5; 12 — Маньківка 10, 11, 17; 13 — Молодецьке 10; 14 — Монастирище 1; 15 — Паланка 5; 16 — Паланка 8; 17 — Піківське 6; 18 — Полонське 8; 19 — Рижавка 2 (поховання); 20 — Рогоз 3; 21 — Старі Бабани 1; 22 — Старі Бабани 2; 23 — Старі Бабани 10; 24 — Галлава 6; 25 — Умань 2; 26 — Умань 19; 27 — Умань 20; 28 — Умань 27; 29 — Умань 28; 30 — Умань 40; 31 — Фурманка 6; 32 — Цибудів 1.
 II — місця знахідок кельтів та ливарної формочки: 1 — Піківське 2; 2 — Рижавка, 3 — Умань.

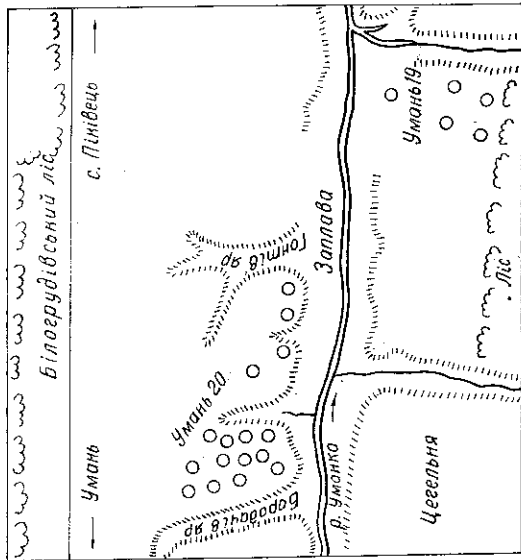

Рис. 2. Схематичний план поселень Умань 19 та Умань 20 на р. Уманці (кружечками позначено житлові плями).

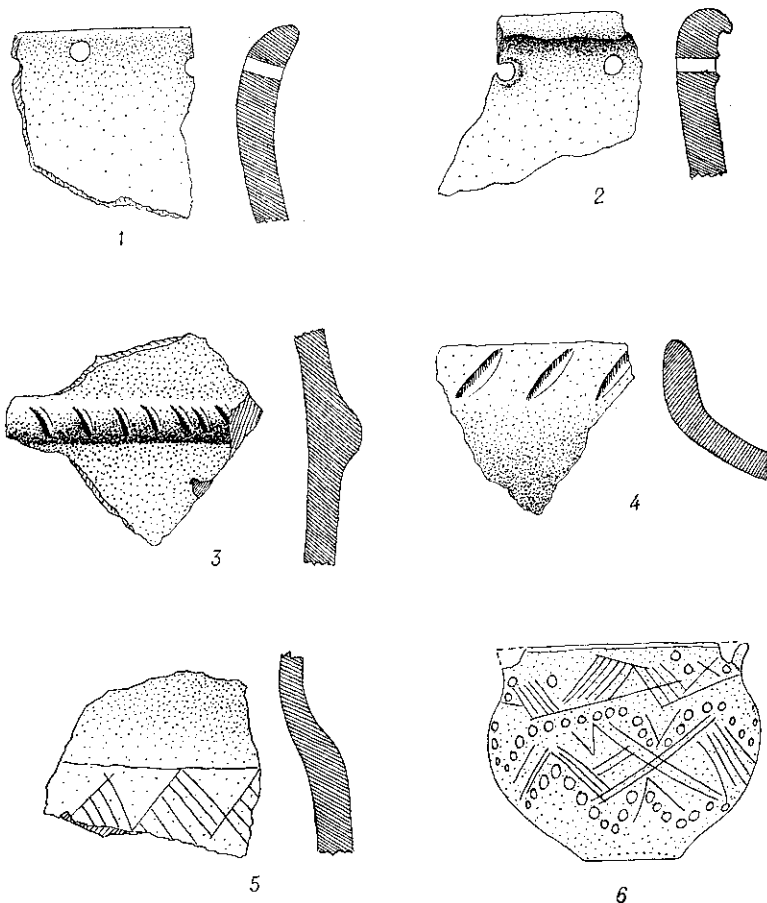

Рис. 3. Уламки чорноліського посуду. Поселення Умань 20.

чорний. Одні уламки — від посудин з шорсткою поверхнею, інші мають зглажену або майже лощену поверхню.

Керамічний матеріал представлений уламками горщиків, мисок, черпаків, корчаг (рис. 3). Нерідко зустрічаються уламки стінок, прикрашених наліпними валиками округлої чи трикутної форми в перерізі. Валики розчленовані ямками різноманітної форми, виконаними кінцем палички чи здебільшого пучкою пальця (рис. 3, 3; рис. 4, 4); нерозчленовані валики трапляються дуже рідко.

Чимало уламків посуду орнаментовано дрібно- і крупнозубчастим штампом (рис. 4, 4, 5, 8), врізними лініями (рис. 3, 3, 5; рис. 4, 2, 3), сосковидними наліпами різних форм (рис. 4, 1, 5, 6), наскрізними проколами біля краю вінець (рис. 3, 1, 2), орнамент доповнювали кружечком або ямками, відтиснутими кінцем трубки чи палички (рис. 4, 2, 5, 7, 8). На одному уламку миски нанесено по краю навскісні неглибокі канелюри (рис. 3, 4). На уламкові корчаги вілановського типу навколо такого наліпу є три півциркульних жолоби (рис. 4, 6).

Знайдено також кілька глиняних прясел конічної і біконічної форми, кілька крем'яних вкладишів серпів, кулевидних розтирачок діаметром 7 см, уламок клиновидної, нешлифованої з провусиною сокири, виготовленої з граніту, уламок зернотерки, кілька кулевидних розтирачок, уламок точильного бруска з пісковика.

До останнього часу на Уманщині не було відомо родовищ кременю, зокрема того, з якого виробляли білогрудівці та чорнолісці вкладиші серпів. Цей кремій має особливий брудно-сіруватий колір з темними

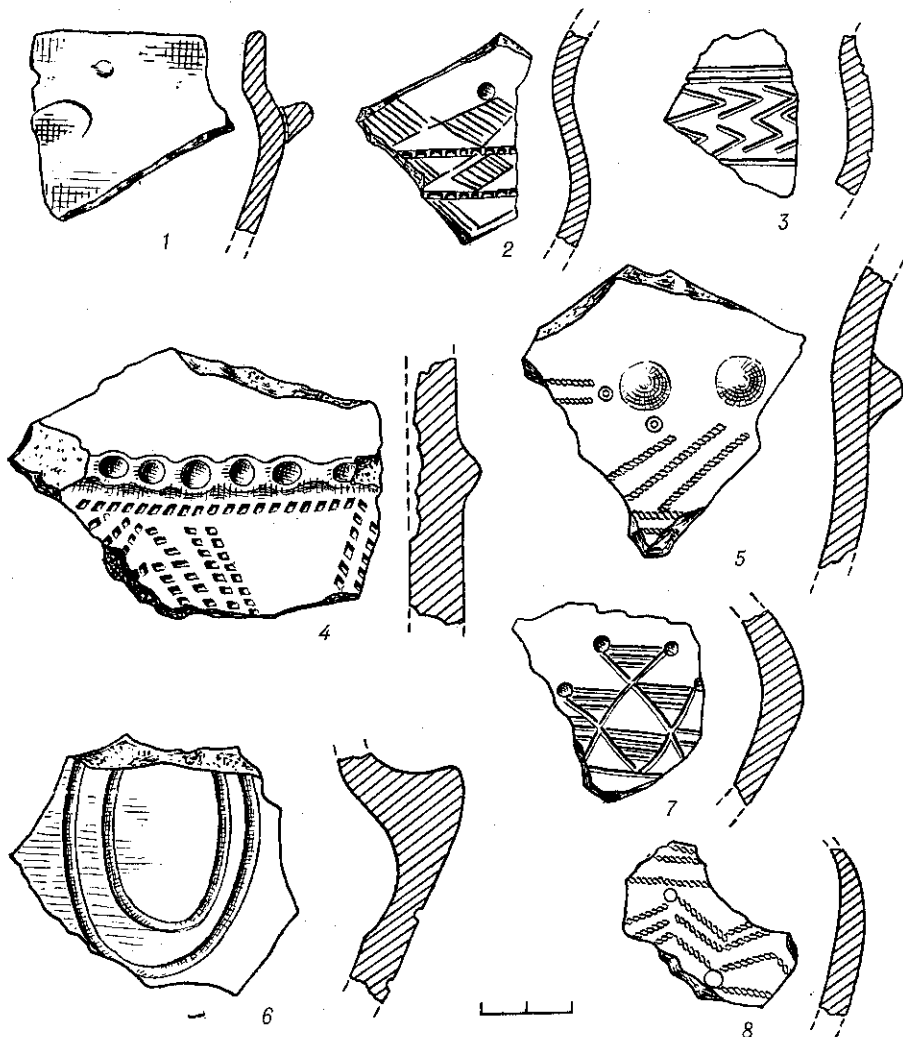

Рис. 4. Уламки чорноліського лощеного посуду. Поселення Умань 20.

чи світлими плямами, інколи він білий, жовтуватий або сірий. Кремій, з якого виготовлені знаряддя інших культур на Уманщині, відрізняється від кременю білогрудівських та чорноліських виробів. Лише в 1963 р. таке родовище знайдено в глибокому яру, завдовжки близько 2 км, що підходить до р. Ревухи на південно-східній околиці с. Аполянки Уманського району⁴. Можливо, що саме звідси білогрудівці та чорнолісці брали кремень, бо й на інших поселеннях Уманщини крем'яні вироби саме з такого кременю.

На поселенні Умань 20 у верхів'ях Гонтового яру виявлено рештки горна та багато залізного шлаку. Проте, як уже згадувалось, тут є залишки житла епохи Київської Русі, а на схід від Гонтового яру — поселення ранніх слов'ян VI—IX ст. і поодинокі уламки черняхівської кераміки.

Із бронзових виробів на поселенні знайдено уламок сплющеної пронизки з бронзової бляшки та уламок литого пластинчастого браслета, що схожий із знахідкою на Суботівському городищі⁵ і має одну

⁴ Родовище кременю допоміг знайти вчитель Бабанської середньої школи І. І. Руденко.

⁵ А. И. Тереножкин. Вказ. праця, рис. 81, 76.

спіраль, до якої підходить реберце (ширина пластини 1 см. але з одного боку фрагмент вздовж обрізаний).

За винятком ікла (з дірочкою для підвішування) інших кістяних виробів на поселенні не знайдено.

Поблизу узлісся білогрудівського лісу лежить чорноліське поселення Піківець 6 (рис. 1 пункт 17), яке виявлене в 1963 р. на полі с. Піківці, що направлене на північний схід до правого берега р. Дмитрушки. Тут простежено три житлові плями, найбільша з яких має діаметр близько 20 м; найближча до ріки пляма знаходиться на віддалі 150 м від берега. На одній плямі глиняна обмазка червоного кольору і нагадує трипільську, а на інших двох вона жовтувато-сіруватого кольору. Крім обмазки, на плямах є скупчення уламків кераміки, перепалені уламки граніту, відщепи кременю, уламок крем'яного серпа. Окремі уламки чорноліської кераміки та відщепи аполянського кременю зустрічаються вздовж берега, вниз за течією р. Дмитрушки на смузі довжиною близько 300 м, шириною 200 м, а також на площі черняхівського поселення, яке тут починається. На цій смузі знайдено уламок крем'яного серпа з аполянського кременю.

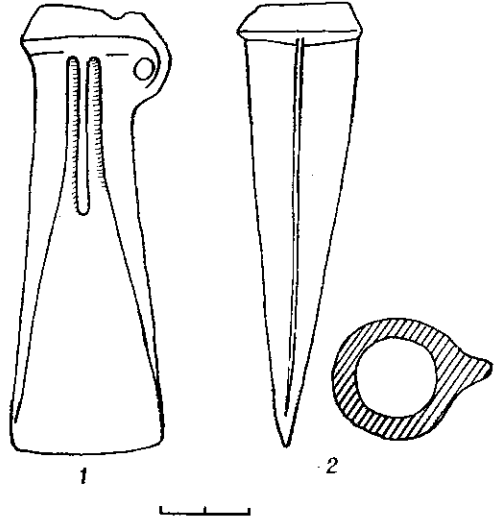

Рис. 5. Бронзовий кельт с. Піківець, ур. Саліївка.

На поселенні Піківець 6 лише на двох уламках посуду є врізний і дрібнозубчастий орнамент. Зустрінуто також конічні наліпи і наліпні валики. Із дев'яти уламків з валиками на п'яти валики нерозчленовані; на одному вони утворюють ніби букву Т. На уламку великої миски вінця відігнуто назовні (миски такої форми знайдено на чорноліських поселеннях у селах Маньківці, Малій Маньківці і Цибулеві).

На південний схід від згаданих вище жител (ур. Саліївка) в 1960 р. знайдено бронзовий кельт⁶. Кельт однушковий (рис. 5), довжина його 10 см, ширина леза 3,4 см. На верхній частині є три рельєфних реберця, що переходять донизу у грані кельта. Варто нагадати, що десь у цьому місці знайдено гранітні стели, відомі в археологічній літературі⁷.

В с. Рижавка Уманського району в 1960 р. під час копання ями знайдено цілі обидві половини талькової формочки для відливання однушкового кельта⁸, довжиною 10 см, шириною леза 4,4 см (рис. 6, 1, 2). На двох протилежних гранях є орнамент у вигляді ялинки. У цьому ж селі на черняхівському могильнику (ур. Козовий яр) знайдено невеличку глиняну, майже чорнолощену (лощиння середньої якості) посудину висотою 4,7 см (рис. 3, 6). Орнаментована вона врізними лініями, відбитками круглого штампа, суцільно інкрустованими білою пастою⁹.

На інших поселеннях підйомний матеріал (уламки посуду, глиняних пряслиць, кам'яні розтирочки та відщепи кременю) такий самий, як і на поселенні Умань 20.

⁶ Кельт, знайдений трактористом М. П. Гончаренком, зберігається в Уманському краєзнавчому музеї (с. 5968).

⁷ Записки ВУАК, т. I. К., 1930, стор. 191—219.

⁸ Зберігається в Уманському краєзнавчому музеї, ф. № 5495. Знайшов колгоспник С. Т. Білюга.

⁹ Зберігається у фондах ІА АН УРСР.

З усіх поселень можна вважати за городище лише пам'ятку Цибулів I¹⁰ (рис. 1, пункт 32) Монастирищинського району, на верхів'ї р. Цибулівка (притока р. Гірського Тікичу), на мисі між ярами; від напільної сторони поселення відокремлено ровом. Чорноліське поселення Громи (рис. 1, пункт 4), виявлене в 1963 р. розташоване на полі (ур. Журбинка), на правому березі р. Ятранки, що впадає в р. Ятрань у центрі с. Ятранівки. До Ятранки з півдня з боку лісу підходить балка

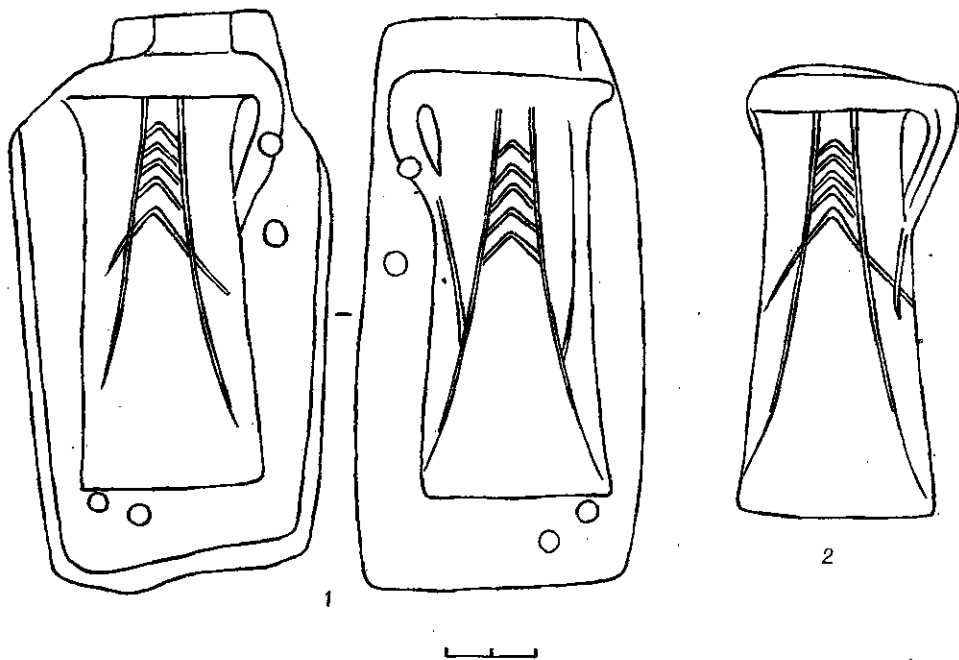

Рис. 6. Знахідки з с. Рижавка.

з струмком (на Ятранці є ставок, другий від автомагістралі Київ — Одеса). Довжиною 400 м вздовж лівого берега балки нараховується 13 житлових плям, розташованих двома рядами. Тут знайдено уламки посуду з сосковидними наліпами, крем'яні скребки і уламок крем'яного вкладища серпа.

Поселення Маньківка 10, 11, 17 (рис. 1, пункт 12), виявлене в 1962 р., лежить на полі на південь від села, на обох берегах струмка Жеревухи (притока р. Маньківки, басейн р. Гірського Тікичу). У Жеревуху, нижче водокачки, впадає із заходу та зі сходу по одному струмку. По обох берегах західного струмка, біля його гирла, є по дві житлові плями, а на протилежному березі Жеревухи простежується п'ять житлових плям. На ліпному посуді трапляється різний і зубчастий орнамент, овальні сосковидні наліпи, наскрізні проколи біля вінець, розчленовані наліпні валики. Вінець великої миски відігнуто назовні. На одному уламкові цієї миски є продовгуватий наліп, довжиною 6 см, висотою близько 1 см, з гострою вершиною (в перерізі у вигляді трикутника). Переважна більшість уламків горщиків і мисок у Маньківці, Цибуліві (між цими поселеннями відстань по прямій 40 км) має своєрідний темно-сірий колір. На обох поселеннях знайдено великі миски з віnciaми, відігнутими назовні, як і на поселенні Піківець 6 (проте в Цибуліві у мисок меншого розміру вінець загнано всередину).

Велике чорноліське поселення Молодецьке 10 (рис. 1, пункт 13) виявлено в Маньківському районі на правому березі верхів'я р. Коло-

¹⁰ Пам'ятку виявив студент-заочник Уманського педінституту О. А. Заець.

дячної (притока р. Ревухи), на віддалі близько 2 км від залізничної станції Поташ. Поселення простяглося майже на 1 км вздовж високого лівого берега балки, яка йде з заходу до р. Колодячної. Струм, що тече по балці, впадає в Колодячну нижче греблі одного з її ставків. Близько до гирла ставка простежуються плями від жител, далі до верхів'я струмка — у невеликій кількості уламки ліпної кераміки, сколи аполянського кременю. Плями жител утворюють один ряд вздовж балки; біля р. Колодячної вони розташовані двома рядами. Серед знахідок — крем'яні скребки, кулевидна розтирочка з кварцу. Уламки кераміки прикрашено врізним орнаментом, наліпними розчленованими і нерозчленованими валиками. Зустрінуто уламки мисок з загнутими досередини вінцями. Над берегом ставка виявлено залишки поселення черняхівської культури.

На чорноліському поселенні Мала Маньківка 5 (рис. 1, пункт 11), виявленому в 1963 р. на лівому березі р. Кащихи (притока р. Гірського Тікичу), поруч садиби нової школи, знайдено мініатюрну глиняну модель провушної сокири. Серед інших знахідок — глиняне прясло, орнаментоване радіальними рисками, уламки вінець миски з відігнутими назовні вінцями, уламки з врізним орнаментом¹¹.

Г. Е. ХРАБАН

Памятники чернолесской культуры на Уманщине

Резюме

До недавнього времени считалось, что на Уманщине, где сосредоточены поселения белогрудовской культуры, нет поселений чернолесской культуры, генетически связанной с белогрудовской и являющейся ее продолжением. Оставалась неизвестной судьба местного белогрудовского населения, возникала мысль о его исчезновении к началу чернолесской поры. Разведками автора уже обнаружено на Уманщине 32 чернолесских поселения и этим установлен факт местного развития белогрудовской культуры и ее переход в чернолесскую до начала скифского периода; также обнаружено значительное количество новых белогрудовских поселений.

Как и следовало ожидать, чернолесские поселения прежде всего были найдены вблизи Белогрудовского леса, где впервые начала исследоваться белогрудовская культура (поселения Умань 20, Умань 19 и Пиковец 6). Из всех чернолесских поселений Уманщины, возможно, только одно, у Цыбулев Монастырищянского района, является городищем.

Е. В. ЯКОВЕНКО

Про кулясті курильниці IV—I ст. до н. е.

На території степового Причорномор'я в пам'ятках пізньоскіфського часу відомі ліпні посудини своерідної форми. Вони мають кулястий тулуб, масивне денце (часто у вигляді конічної ніжки) і лійчасту ший-

¹¹ Всі чорноліські поселення, крім зазначених вище, виявлені автором; поселення Івахни 3 — студентом-заочником А. С. Гринюком, а поселення Старі Бабани 2 допоміг визначити учень середньої школи В. О. Поліщук.